

BASA NGEMU BUDAYA

Dening Suwarna Pringgawidagda

“Menawa kepingin mangerti budayane sinaunen basane”

Pamrayogi kasebat trep kaliyan suraos BASA NGEMU BUDAYA. Bab menika ugi trep kaliyan *linguistic relativity hypothesis* dening Saphir-Whorf. Whorf (muridipun Edward Saphir ingkang satuhu pinunjul ing babagan pamiji basa) menika ahli kimia ingkang makarya wonten ing asuransi bangunan. Nalika satunggaling bangunan kobong, manut panalitenipun Whorf adhedhasar teori kimia saha asuransi, Whorf boten saged manggihaken penyebabipun. Sasampunipun dipuntaliti kanthi premati, jebul ingkang nyebabaken kobongipun bangunan malah saking prekawis basa. Pancen radi aneh? Lajeng Whorf kaliyan gurunipun netepaken *hipotesis relativitas basa* utawi hipotesis Saphir-Whorf. Whorf kagungan pandugi bilih ingkang nyebabaken kobongipun bangunan awit patrapipun para tukang-buruh ingkang sembrana awit kadyan seratan-seratan ing drim-drim lisah. Drim-drim lisah dipunserati *empty* (telas/sampun telas isinipun). Para tukang-buruh sami ses (udut) sesandhingan/celak, bucal tegesan sasekecanipun). Tudhonipun nyulet lisah ingkang taksih tirah utawi wutah. Kanthi kedadosan menika saged dipunwastani bilih basa menika dayani solah tingkahipun manungsa.

Beda kaliyan Saphir-Whorf, Koentjaraningrat kagungan pamanggih ingkang kosok wangsulipun utawi cengkah kaliyan pamanggihipun Saphir-Whorf, nanging malah kepara jangkepi. Menawi Saphir-Whorf kagungan pamanggih bilih patrapipun manungsa menika kadyan basa, dene Koentjaraningrat kagungan pamanggih bilih basa menika minangka ngemot solah bawa utawi ngemu patraping manungsa.

Perlu kawuningan bilih budaya menika sedaya asiling cipta, rasa, karsa, karyaning manungsa. Kangge mahyakaken asiling budaya wau mbetahaken sarana, kangge ngemot (nyukani nama asiling budaya) perlu sarana. Sarana kalawau ingkang sinebat basa. Awit saking menika wajar kepara limrah bilih basa menika minangka sarana wahyaning budaya. Tanpa basa, budaya boten saged kabyawarakaken, karembag, kalestantunaken, kataliti, utawi kapiji. Salah satunggaling bukti bilih basa menika ngemot budaya inggih menika negari ingkang majeng, manggihaken ipteks (ilmu pengetahuan, teknologi, saha seni) tentu kathah timbul tembung-tembung enggal. Zaman keemasanipun budaya saha basa Jawi inggih ing tahun 911 Masehi. Budaya Jawi majeng sanget, pramila kathah tembung-tembung Jawi ingkang timbul kangge nengeri asiling budaya kasebat, malah kepara wonten cikal bakaling bausastra (kamus).

Magepokan kaliyan budaya, tebanipun basa lajeng caket sanget sambung rapetipun kaliyan budaya. Basa ingkang ngemot utawi ngemu budaya saged mawujud kados ing ngandhap menika, antawisipun:

- 1) Simbol
- 2) Upacara adat
- 3) Upacara tradisi
- 4) Solah bawa
- 5) Pamanggih/*keyakinan/way of life*

Dene andharanipun kados ing ngandhap menika.

1. Simbol

Trahing Jawi menika janma limpat ing babagan simbol. Simbol kasebat limrahipun mawujud warisan nenek moyang ingkang katingal (*tangible*) saged saking ciptaning Gusti Allah, saged ugi saking damelanipun manungsa. Saling ciptaning Gusti Allah upaminipun rikma. Rikma menika wonten dados simboling sesuker (wulu kalong). Pramila menawi ruwatan ngicali sesuker kanthi magas rikma, mekaten ugi nalika siraman pengantin. Malah ugi wonten upacara ngicali sesuker kanthi magas rambut gimbal ing tlatah Wanasaba. Ron utawi godhong ing tarub nalika upacara pengantin. Tetuwuhan ing tarub gadhah makna budaya. Ron kaluwih minangka simbol keluwihan, ron alang-alang kapa-kapa minangka simbol ora ana alangan apa-apa, tebu tegesipun anteping kalbu ingkang dados temanten, pari minangka simbol murah pangan, wohing kapas minangka simbol murah sandhang, lsp.

Simbol yasanipun tiyang upanipun tugu golong-gilig (simbol kamanunggalan) sindur (nalika upacara penganten minangka simbol kama priya saha wanita). Kembar mayang simbol kelanggengan (kalpataru). Tiyang ingkang mredi lingkungan amrih lestari/ langgeng pikantuk hadiah kalpataru (pelestari lingkungan), jenang abang simbol rah, jenang pethak simbol sungsum, jenang palang simbol keblak, jadah wajik simbol rumaketing calon temanten. Budaya simbol kalebet ing karyaning manungsa (*material system*). Cobi kagatosaken candra busana ing ngandhap menika, sedaya ngemu simbol utawi pralambang.

Punapa ta busananing temanten kakung? Kawuryan kuluk makutha biru matak (perlambang dapat membentuk watak raja, dene hutamaning nata, rikma ginelung, cundhuk mentul satunggal pethat, nyawiji pangesthi muhung marang Gusti kang Mahaesa. Sangsangan sesotya carut penggalan candra kirana. Candra araning wujud, kirana wulan. Pamoring temanten prasasat wulan pumama sidi. Kelat bahu naga mangrangsang hamarep mungkur. Warangka ukiran hanunggak semi, sinampiran oncen-ocnen sekar patra manggala, dadya sipat kandeling penganten, piranti guna, kaya, purun ingkang den antepi, nuhoni trah utama.

Dene pangageman kampuh penganten seta miwah biru maya-maya, cinawus prada kencana saloka silih asih sesawitan kaliyan pangagemanipun penganten putri ingkang rinangga paes wadana penganten awujud panitis panunggul, miwah godhek athi-athi hangudhup turi, pinulis ing pidik, pinalisir pradamas, kretèp kinjengan, mapane hamanggon. Cundhuk centhung hangrengga mustaka karang jagung sumela gelung winangun ing bokor mengkurep tandha penganten momot ing sabarang kawruh. Kinancangan gajah ngoling kepara tengen, pinaringana kekiyatan kaya dene sentosaning dwipangga hangadhepi ing sabarang kawruh, teteken tekun satemah tekan, apa kang sinedya jumbuh, gambuh kaliyan kekudanganing para sepuh.

2. Upacara Adat

Upacara adat menika magepokan kaliyan cakra manggilingan gesaning manungsa wiwit saking lahir, rumaja, palakrama, tingkeban, saha kematian. Saben tataran gesang kasebat wonten manekawarni upacara ingkang kamot ing basanipun. Upaminipun sepasaran (ngemot maneka warni tatacara), selapanan, supitan, tetesan, tarapan. Ing wanci sampun rumaja wonten budaya nonton, lamaran, asok tukon, srah-srahan, siraman, midodareni, panggih, lan salajengipun.

Ing upacara tingkeban ugi ngemot maneka warni rasa budaya ingkang kamot ing basanipun. Maneka warni pirantos ingkang kangge ing upacara tingkeban gadhah makna budaya. Sajakipun ingkang gadhah inggih namung tiyang Jawi. Basa ingkang negmot budaya saking acaranipun, srana utawi pirantosipun, ngantos busananipun.

Ing upacara kematian ugi wonten tembung-tembung ingkang mligi saha ngemot budaya kadosta susupan, sur tanah, pengetan telung dinanan, pitung dinanan, satus dina, setahunan/mendhak pisan, rong tahunan/mendhak pindho, saha nyewu. Saestu menika minangka tembung mligi ingkang ngemot budaya (kematian tumrap tiyang Jawi) malah kepara dados titikaning basa “*register*” ingkang ngemu budaya. Upacara adat kalebet ing cara gesang ing madyaning masyarakat (*social system*).

3. Upacara Tradhisi

Upacara tradhisi inggih menika sedaya rerangkening pakaryan kangge mengeti satunggaling kedadosan ingkang sakalangkung mirunggan, upaminipun bersih desa, upacara Tunggul Arum, upacara Tuk si Bedhug, upacara Tumbak Tunggul Wulung, upacara Mbah Bregas, Bekakak, upacara Bathok Bolu, grebeg, labuhan, jamasan pusaka, lsp. Ing upacara tradhisi menika ngemot budaya saking pirantosipun, busana, tata upacara, kesenian, lsp.

Upacara tradhisi menika dipunsengkuyung dening masyarakat. Pramila budaya saha basa ingkang budaya kasebat tetep lestantun. Basa ingkang magepokan nama-nama pirantining upacara, busana, nama dhedharan, tata upacara, lan sapanunggilanipun badhe tetep lestantun. Kosok wanagsulipun menawi para masyarakat (generasi salajengipun) boten purun nglestantunaken dangu-dangu sedaya tembung-tembung ingkang magepokan kaliyan budaya kasebat lajeng ical (*language attrition*). Awit saking menika upacara tradhisi menika kalebt ing sistem budaya (*cultural system*).

4. Solah bawa

Basa ugi ngemot budaya ingkang awujud solah bawaning manungsa. Upamanipun tembung *ngapu rancang*. Ngapurancang satunggaling patrap sopan, tata krama, nalika tiyang ngadhep (jumeneng) kaliyan tiyang ingkang sakalangkung dipunkurmati. Mekaten ugi tembung *andhap asor*, *lembah manah* ingkang ngemu suraos tiyang ingkang boten umuk. Tembung tata krama saha subasita ngemot suraos budaya pakurmatan. Mekaten ugi tembung unggah-ungguh ngemot pakurmatan tumrapping wicara ingkang ngemu pakurmatan. Tembung gotong royong nedahaken gesang tembayatan ing madyaning masyarakat, bantu-binantu, makarya sesarengan tanpa pamrih, lsp.

Tembung saha budayanipun tetep badhe lestantun menawi tiyang Jawi taksih tetep nindakaken ing pasrawungan sadinten-dinten. Tiyang Jawi taksih badha nindakaken solah bawa budaya Jawi menawi sinengkuyung ugi dening para trahing Jawi ing sakiwa tengenipun. Solah bawanipun dipunaosi, tiyang sanes ugi paring tetimbangan awit saking ngaosi pakurmatanipun. Awit saking menika, budaya ingkang awujud solah bawa menika minangka wahyaning sistem sosial.

5. Pamanggih

Pamanggih/keyakinan/way of life menika sipatipun boten kasat netra awit keyakinan menika mapanipun wonten ing penggalih, manah, utawi wonten ing cipta. Dene ingkang katinggal ing patrap. Tiyang gadhah pamanggih lajeng nindakaken pakaryan trep kaliyan pemanggihipun. Upaminipun:

- a. Ngundhuh wohing pakarti: satunggaling keyakinan bilih tiyang ingkang tumindak temtu badhe ngundhuh asiling tumindak, sae menapa dene awon. Pramila tiyang lajeng saged tepa salira.
- b. Bibit, bobot, bebet: satunggaling pamanggih tiyang jejodhohan adhedhasar keturunan, kewasisan, kalenggahan.
- c. Narima ing pandum: satemah tiyang Jawi tansah sumarah, sanadyan boten kendhat ing pambudidaya.

- d. Becik ketitik ala ketara: tumindak sae utawi awon mesthi bakal kadenangan, satemah tiyang Jawi gadhah keyakinan bilih sedaya tumindak mesthi bakal wonten kawusananipun.

Kajawi menika taksih kathah keyakinan tiyang Jawi ingkang kamot wonten ing paribasan, bebasan, saloka, sesanti, lsp.

Pondok, 19 Maret 2009